

УДК 341.231.14

Е.Л. ТРЕГУБОВ, Академія правових наук України

ПРАВО НА СПРАВЕДЛИВИЙ СУД У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Ключові слова: судовий захист, Європейський суд з прав людини, правосуддя

Створення міжнародних механізмів гарантій основних прав і свобод людини є одним із найбільших досягнень світового співтовариства у ХХ сторіччі. Ці гарантії знайшли своє вираження та закріплення через загальносвітове визнання міжнародних договорів з прав людини, а також спеціальних органів, уповноважених здійснювати контроль дотримання основних прав і свобод людини. Одним із найбільш ефективних серед таких органів є Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ).

Різні аспекти діяльності ЄСПЛ аналізували багато вчених, зокрема М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, В.Н. Денисов, О.М. Ерделевський, В.І. Євінгов, В.К. Забігайло, Л.Г. Заблоцька, Є.Б. Кубком, Л.М. Липачова, В.Є. Мармазов, А.С. Мацко, В.В. Міцик, В.І. Муравйов, І.С. Піляєв, П.М. Рабінович, Д.М. Супрун, С. Шевчуком, С.Є. Федик та ін. Зазначені науковці зробили суттєвий внесок у дослідження вказаної проблематики. В той же час, питанню сутності права на справедливий суд у практиці ЄСПЛ у науковій літературі приділено недостатньо уваги. Тому метою статті є з'ясування сучасного розуміння права на справедливий суд у рішеннях ЄСПЛ та ґрунтовний аналіз його структурних елементів. Наукова новизна роботи полягає в напрацюванні нових підходів до розуміння права на судовий захист виходячи з практики ЄСПЛ.

Правовою основою функціонування та діяльності ЄСПЛ є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. В Україні Конвенція була ратифікована Зако-

ном України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7, 11 до Конвенції» від 17.07.1997 р.

Як вказує Д.М. Супрун, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод містить у собі декілька вимірів правопорядку. Перший захищає права, що не можуть бути обмежені навіть під час війни або іншого надзвичайного стану: право на життя (ст.2), право на особисту недоторканість – заборона катувань, нелюдського та такого, що принижує гідність поводження чи покарання (ст.3), заборона рабства (п.1 ст.4), право на незворотність закону про кримінальну відповідальність (ст.7). Перелік цих прав прямо закріплений у ст.15 Конвенції.

Другий вимір правопорядку включає в себе норми, які можна віднести до вторинних. Особливість значення цим нормам надається Судом при автономному їх тлумаченні. До третього виміру правопорядку вчений відносить норми, які в розумінні Європейського суду забезпечують ефективний розвиток демократичного суспільства – принцип публічності та змагальності судового розгляду справ, право на вільні вибори, право на свободу слова тощо. Безперечно, вони також тісно пов'язані з первинними нормами. Згадані три виміри правопорядку, а також система інших гарантій, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, утворюють у своїй єдності її правову систему [1, с.27].

23.02.2006 р. був прийнятий Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», стаття 2 якого закріплює, що рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для виконання Україною.

Однак, законодавець не обмежився закріпленням виключно норми про обов'язковість рішень Європейського суду з прав людини. У ст.16 вказаного Закону прямо закріплюється, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику Євро-

пейського суду з прав людини як джерело права. При цьому, практика Суду розуміється в широкому значенні, тобто як усі рішення Європейського суду з прав людини та практика Європейської комісії з прав людини відносно всіх країн-учасниць Конвенції.

Виходячи з викладеного, вітчизняні суди, у тому числі адміністративні, зобов'язані у своїй судовій практиці використовувати не тільки положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, але й рішення та практику Європейського суду з прав людини. Більше того, названим джерелам права повинна надаватися перевага перед нормами чинного українського законодавства.

Право на судовий захист входить до переліку тих прав, що захищаються Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Виходячи з цього, слід проаналізувати, які елементи цього права з позиції практики Європейського суду з прав людини є обов'язковими та яке тлумачення цим елементам надає Суд.

Стаття 6 Конвенції закріплює право на справедливий суд. У ч.1 цієї статті встановлено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або - тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, - коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

Виходячи з конструкції ч.1 ст.6 Конвенції, можна зробити висновок, що у ній закріплено такі елементи права на судовий захист:

- 1) право на розгляд справи;
- 2) справедливість судового розгляду;
- 3) публічність розгляду справи та проголошення рішення;
- 4) розумний строк розгляду справи;
- 5) розгляд справи судом, встановленим законом;
- 6) незалежність і безсторонність суду;

Право на розгляд справи означає право особи звернутися до суду та право на те, що його справа буде розглянута та вирішена судом. При цьому, особі має бути забезпечена можливість реалізувати вказані права без будь-яких перепон чи ускладнень. Здатність особи безперешкодно отримати судовий захист є змістом поняття доступу до правосуддя.

Перешкоди у доступі до правосуддя можуть виникати як через особливості внутрішнього процесуального законодавства, так і через передбачені матеріальним правом обмеження. Для ЄСПЛ природа перешкод у реалізації права на доступ до суду не має принципового значення.

З тексту ст.6 Конвенції прямо витікає, що доступність правосуддя є невід'ємним елементом права на справедливий суд, хоча сам термін «доступність» у наведеній статті не вживається. У 1975 році, вирішуючи справу «Голдер проти Великої Британії», ЄСПЛ вперше прийшов до висновку, що сама конструкція ст.6 Конвенції була би безглуздою та неефективною, якби вона не захищала право на те, що справа взагалі буде розглядатися. У рішенні по цій справі Суд закріпив правило, що ч.1 ст.6 Конвенції містить у собі й невід'ємне право особи на доступ до суду. Прямим порушенням права на доступ до суду є необхідність отримання спеціальних дозволів на звернення до суду.

Якщо порушується право особи, що падає під захист Конвенції, ЄСПЛ визнає порушенням права на доступ до правосуддя обов'язок особи до моменту звернення до суду з позовом вичерпати передбачені законодавством способи досудового врегулювання спору або внутрівідомчу систему подання скарг.

Порушення ст.6 Конвенції також визнається у випадку, коли заінтересована особа не має права самостійно звернутися до суду, оскільки таким правом наділяється інший суб'єкт. Так, у справі «Філіс проти Греції» заявник, який працював інженером, не міг самостійно звернутися до суду з позовом про виплату грошової винагороди за виконані ним проекти, оскільки такі справи порушувалися виключно за заявою Технічної Палати Греції. ЄСПЛ у цьому випадку визнав порушення права на доступ до правосуддя.

Практика ЄСПЛ засвідчує, що право на доступ до суду включає в себе й право на ухвалення рішення по справі. Такий висновок ґрунтується на численних рішеннях щодо порушення ст.6 Конвенції у випадках, коли матеріали справ втрачалися, губилися або у них не ухвалювалися рішення. Так, у справі «Балацький проти України» заявник скаржився на те, що він був позбавлений доступу до суду, оскільки районний суд відмовився постановити будь-яке рішення у його справі про незаконне переведення. ЄСПЛ вказав, що Уряд не надав переконливого пояснення, чому національні судові органи не постановили остаточного процесуального рішення у справі заявника про незаконне переведення після повернення справи на новий розгляд. Відповідно було порушення п.1 ст.6 Конвенції, а саме: порушення права заявника на доступ до суду.

До конструкції «права на розгляд справи» також включається обов'язковий та остаточний характер судового рішення. ЄСПЛ неодноразово визнавав порушення ст.6 Конвенції у справах, в яких остаточне судове рішення через деякий час скасовувалося за заявою органу державної влади чи прокуратури без надання новий доказів у справі. Обов'язок держав-учасниць Конвенції забезпечити остаточність судових рішень розуміється як те, що права вищих судів переглядати судові рішення мають використовуватися з метою виправлення допущених помилок, а не для проведення нових слухань. В якості прикла-

ду можна навести рішення у справі «Трегубенко проти України». Заявник скаржився, що остаточне і обов'язкове судове рішення, винесене на його користь, було скасовано у порядку нагляду: заступник Голови Верховного Суду України вніс протест до Пленуму Верховного суду України проти рішень, винесених на користь заявника. Згодом Пленум Верховного Суду задовольнив протест і скасував зазначені рішення суду. ЄСПЛ зауважив, що дозволяючи внесення подібного протесту, Верховний Суд України звів нанівець увесь судовий розгляд, що завершився прийняттям остаточного та обов'язкового рішення, і тому порушив принцип *res judicata* щодо рішення, яке, крім того, вже було частково виконане.

Питання реалізації принципу справедливості судового розгляду справи є одним з найбільш складних і дискусійних, що викликані цілою низкою причин. ЄСПЛ чітко поділяє питання справедливості судового процесу і питання правильності чи хибності судового рішення. ЄСПЛ не вправі встановлювати, чи правильно було ухвалено рішення, однак вправі вирішити, чи був розгляд справи справедливим.

Не зважаючи на важливість принципу справедливості судового розгляду, ЄСПЛ не напружував якихось формально визначених правил та критеріїв справедливості. В окремих рішеннях ЄСПЛ можна зустріти позицію, що «справедливий розгляд справи» включає в себе такі аспекти належного відправлення правосуддя, як право на доступ до правосуддя, рівність сторін, змагальний характер судового розгляду справи, обґрунтованість судового розгляду тощо [2, с.65].

Публічність розгляду справи та проголошення рішення є важливим елементом права на справедливий суд. У ст.6 Конвенції передбачається право кожної людини на те, що розгляд її справи буде відбуватися публічно. Публічний характер розгляду справи спрямований на захист особи від таємного, не підконтрольного суспільству відправлення

правосуддя. З іншого боку, публічність є важливим інструментом, який сприяє зміцненню довіри до діяльності судової системи.

Вимога публічності поширюється як на процес розгляду справи, так і на проголошення судового рішення.

Слід підкреслити, що ЄСПЛ вважає вимогу публічності розгляду справи дотриманою, якщо справа розглядалася публічно принаймні у суді першої інстанції. Що ж стосується апеляційних та інших судів, що переглядають справу, для них обов'язкової вимоги проводити усні публічні слухання справи не передбачено, що прямо закріплено рішенням у справі «Ахсен проти ФРН». Якщо ж публічність розгляду справи в суді першої інстанції не була забезпечена, це може бути виправлено публічним апеляційним переглядом справи.

Розглядаючи вимогу публічності проголошення судового рішення, слід відмітити відсутність будь-яких виключень з неї. При цьому публічне оголошення судового рішення означає не спосіб його оприлюднення, а можливість ознайомитися з ним. Це пов'язано з особливостями національних судових процедур, які не завжди передбачають усне оголошення судового рішення. Якщо текст рішення є загальнодоступним, порушення ст.6 Конвенції не буде.

Наступним елементом права на справедливий суд згідно ст.6 Конвенції є право на розумний строк розгляду справи. ЄСПЛ не визначає жодних конкретних строків, які можна вважати розумними або нерозумними – це питання вирішується в кожній окремій справі з урахуванням усіх особливостей та обставин. Як вказує Нула Моул та Катарина Харбі, значення критерію «розумний строк» полягає у тому, щоб гарантувати ухвалення судового рішення протягом розумного строку, встановлюючи при цьому межу стану невизначеності, у якому перебуває та чи інша особа у зв'язку з її положенням під час судового розгляду справи, що є важливим як для самої цієї особи, так і з точки зору поняття «юридична визначеність» як така [2, с.35].

За загальним правилом, розумний строк розраховується з моменту відкриття провадження у справі і завершується ухваленням остаточного рішення судом найвищої інстанції. Аналіз практики ЄСПЛ засвідчує, що при визначенні розумності строку розгляду справи враховуються такі критерії, як важливість справи для заявника, складність справи, поведінка сторін, кількість стадій судочинства, особливості політичної або соціальної ситуації у державі тощо.

ЄСПЛ поширює вимогу щодо розумності строків не тільки на розгляд справи в суді, але й на виконання судового рішення. У справі «Будров проти Росії» ЄСПЛ прямо вказує, що право на звернення до суду, закріплене у ст.6 Конвенції, було б ілюзорним, якби правова система країн-учасниць Конвенції допускала, що судові рішення, яке набрало законної сили та є обов'язковим для виконання, залишалося би не чинним по відношенню до однієї зі сторін всупереч її інтересам. Тлумачення ст.6 Конвенції у світлі принципу верховенства права вимагає більш широкого підходу, за яким формальності не можуть бути підставами для виправдання несправедливості. Отже, не можна уявити, що ст.6 Конвенції, захищаючи право на розумний строк розгляду справи, не передбачала би захисту права на виконання судового рішення.

У ч.1 ст.6 Конвенції прямо зазначено, що кожен має право на розгляд справи судом, встановленим законом. У рішенні ЄСПЛ по справі «Сокурєнко і Стригун проти України» зазначено, що відповідно до прецедентної практики Суду термін «встановленим законом» у статті 6 Конвенції спрямований на гарантування того, «що судова гілка влади у демократичному суспільстві не залежить від органів виконавчої влади, але керується законом, що приймається парламентом. Формула «встановленого законом» поширюється не лише на правову основу самого існування «суду», але й на дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. У вказаній справі ЄСПЛ дійшов висновку,

що прийняття Верховним Судом України ухвали, яка не була передбачена відповідним процесуальним кодексом, є порушенням ст.6 Конвенції. Аналогічне рішення ЄСПЛ ухвалив, розглянувши справу «Верітас проти України».

Слід підкреслити, що сам термін «суд», вжитий у зазначеній статті, тлумачиться ЄСПЛ в широкому розумінні. Аналіз рішень ЄСПЛ засвідчує, що під поняття «суд», окрім власне судових органів, можуть підпадати арбітражі, професійні дисциплінарні органи, органи, що займаються земельними питаннями, органи дозвільної системи тощо. Виходячи з цього постає необхідність визначитися з системою критеріїв, покладених ЄСПЛ в основу визнання того чи іншого органу «судом» у розумінні ст.6 Конвенції. Так, до ознак таких органів можна віднести:

- 1) здатність ухвалювати обов'язкові для виконання рішення;
- 2) обов'язкова законодавча регламентація функціонування та діяльності «суду»;
- 3) наявність встановленої законом функції щодо розгляду юридично значимих питань;
- 4) гарантованість незалежності від державної виконавчої влади та інших учасників справи.

Європейський суд з прав людини досить вимогливо підходить до встановлення того, чи був суд, який розглядав справу, незалежним та чи забезпечена його безсторонність.

Практика Європейського суду з прав людини в першу чергу виходить з презумпції незалежності судів. Незалежність розуміється як здатність суду розглядати справу та ухвалювати рішення, не перебуваючи при цьому у будь-якій залежності від волі сторін чи органів державної влади. Отже, якщо ЄСПЛ розглядає таку справу, то встановлюється, в першу чергу, чи не підпорядкований суд чи орган, уповноважений вирішувати справу, будь-якому з органів виконавчої влади. Для приклада можна навести справу «Васілеску проти Румунії», в якій орган, уповноважений ухвалювати остаточне рішення по справі, був

підпорядкований Генеральному прокурору.

Велике значення також має те, за рахунок яких (або чийх) коштів фінансується суд чи орган, який ухвалює рішення по справі; якою є процедура призначення суддів; яким є строк повноважень судді; чи передбачені на рівні законодавства гарантії незалежності судів тощо. Однак, сам факт того, що процедура обрання або призначення судді передбачає участь у цьому органів державної виконавчої влади, не може слугувати достатньою підставою визнання порушення ст.6 Конвенції.

Слід також погодитися з тим, що обов'язковим атрибутом незалежності суддів є наявність гарантій, що перешкоджають їх відстороненню органами державної виконавчої влади в період здійснення повноважень судді [3, с.33].

Інший підхід використовує Європейський суд з прав людини при визначенні безсторонності. Не має принципового значення, чи порушував суд цей принцип при розгляді справи. Держава повинна забезпечити умови, при яких не будуть існувати обґрунтовані сумніви щодо цього. Такі сумніви, наприклад, можуть бути у випадках, коли стороною у справі є родич судді, або між суддею та ким-небудь з учасників спору існують інші стосунки, не пов'язані з конкретною судовою справою. У справі Білуха проти України скаржниця вказувала на упередженість голови місцевого суду, враховуючи те, що відповідач, будівельна фірма, безкоштовно забезпечила суд решітками для вікон та придбала комп'ютер, відремонтувала опалювальну систему приміщення суду. ЄСПЛ визнав у цій справі порушення ст.6 Конвенції, вказавши, що навіть зовнішні прояви можуть бути важливими. У демократичному суспільстві суди повинні викликати довіру.

Порушення ст.6 Конвенції існує й у випадку, якщо суддя, що розглядав справу, брав участь у її судовому розгляді на попередніх етапах, наприклад, суддя апеляційної інстанції, який вирішував справу в суді першої ін-

станції. Порушенням безсторонності є також участь судді у процесі в різних процесуальних статусах, наприклад, якщо він був свідком, або виступав у цій справі в якості експерта, спеціаліста, перекладача тощо. У справі «Романова проти України» ЄСПЛ визнав порушення п.1 ст.6 Конвенції, оскільки справа переглядалася суддею, який і першого разу розглядав її.

Порушенням ст.6 Конвенції також є суб'єктивна упередженість. ЄСПЛ неодноразово зазначав, що жоден із членів суду під час розгляду справи не має проявляти будь-якої особистої прихильності або упередження. У цьому випадку для ЄСПЛ також діє презумпція суб'єктивної безсторонності судді, тож для доведення зворотного мають значення докази, що прямо підтверджують упередженість судді [4, с.250]. Найчастіше до ЄСПЛ надходять подібні заяви з мотивів прояву расизму чи упередженості на підставі інших дискримінаційних підстав. Однак практика задоволення ЄСПЛ скарг із мотивів особистої упередженості суддів є досить незначною.

ЛІТЕРАТУРА

1. Супрун Д. М. Організаційно-правові засади та юрисдикційні основи діяльності Європейського суду з прав людини: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.11 / Супрун Д. М. – К., 2002. – 220 с.
2. Моул Н. Европейская конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 6. Право на справедливое судебное разбирательство. Прецеденты и комментарии / Н. Моул, К. Харби, Л. Б. Алексеева. – М. : Российская академия правосудия, 2001. – 139 с.
3. Право на справедливый суд в рамках Европейской конвенции о защите прав человека (статья 6). Interights. Руководство для юристов. – London : Lancaster House, 2008. – 105 p.
4. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – Вид. 2-е, випр., доп. – К. : Реферат, 2007. – 848 с.

Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини / Е. Л. Трегубов // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 358–363 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf>

Аналізуються окремі елементи права на справедливий суд, виявляються їх особливості, розкривається зміст; увага приділяється рішенням Європейського суду з прав людини у справах проти України, оскільки такі рішення визнаються в Україні джерелом права.

Трегубов Э.Л. Право на справедливый суд в практике Европейского суда по правам человека

Анализируются отдельные элементы права на справедливый суд, выявляются их особенности, раскрывается содержание; внимание уделяется решениям Европейского суда по правам человека в делах против Украины, поскольку такие решения признаются в Украине источником права.

Trehubov E.L. The Right to a Fair Trial in the Practice of the European Court of Human Rights

The elements of the right to a fair trial are analyzed, their characteristics are identified and their maintenance is revealed; the special attention is paid to the decisions of the European Court of Human Rights in cases against Ukraine, as such decisions are recognized as a source of law in Ukraine.